

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 55-56 (1969-1970)

Artikel: Utschals senza temps ed ura : ord la veta della curnaglia
Autor: Lorenz, K. / Derungs, Ursicin
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881513>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 05.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

UTSCHALS SENZA TEMPS ED URA

ORD LA VETA DELLA CURNAGLIA

da: K. Lorenz, Die zeitlosen Gesellen.

ord: K. Lorenz, Er redete mit dem Vieh, mit den Vögeln
und den Fischen. dtv 173.

Versiun romonscha fatga dal 2. cuors de romontsch
ella scola claustrala, unviern 1968/69.

Baltermia Urs, Bass Guido, Berther Ramun,
Cahannes Francestg, Cavigelli Ignaz, Decurtins Marco,
Foppa Curdin, Jacomet Christian, Poltera Alois,
Spescha Lucian, Vigne Benedetg.

Direcziun, introducziun e commentari

da P. dr. Ursicin Derungs.

Roma / Mustér

*«Sgulei en loschs carauns curnaglia
giugond cul vent en led termagl!
Sche mo er'jeu savess sco ti, curnagl,
s'alzar mo in mument sur puorl' e paglia.»*

UTSCHALS SENZA TEMPS ED URA

ORD LA VETA DELLA CURNAGLIA

INTRODUCZIUN tier UTSCHALS SENZA TEMPS ED URA

DA P. DR. URSICIN DERUNGS

Prof. dr. Konrad Lorenz ei naschius ils 7 de november 1903 a Vienna. El studegia medischina e zoologia e s'occupescha lu pli intensivamein cun la manonza dils animals, in intschess ch'engascha el per veta duronta. Lorenz ei vegnius clamaus professor en plirs loghens: a Vienna, Königsberg ed a Minca. Dapi 1956 diregia el igl institut de Max Planck per fisiologia de manonza a Seewiesen sper Starnberg (el sid de Minca). Denter scienziats pren Lorenz aschi lunsch ina posiziun speciala ch'el capescha de scriver per in publicum pli vast sur dils resultats de sia scrutaziun scientifica, e quei en in lungatg viv, plein colurs, schegie buca adina lev. Cun ses cudischs «Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen» (1949), «So kam der Mensch auf den Hund» (1950) e «Das sogenannte Böse» (1963) vegn Lorenz enconuschents lunsch entuorn. Autras publicaziuns ein de tempra pli scientifica.

*

Sil camp della psicologia de manonza dils animals, specialmeins della psicologia de manonza compareglionta, vala K. Lorenz per in dils pioniers e pli impurtonts representants. La zoologia tradizionala (che vegn aunc oz docida quasi unicamein sin certas universitads) s'interessescha oravontut dil tgierp digl animal: De siu baghetg, de ses organs e lur funcziuns. Igl animal sco esser psychic cun olma vegneva strusch intercuretgs scientificamein. Ins etichettava fenomens psychics culla tezla «instinct» e carteva de haver caracterisau cheutras abundantamein quella vart digl animal. Igl «instinct» sez valeva per enzatgei nuffisiologic, quasi surnatural, e per quei buca d'explicar. Il pur

saveva depli en quei grau. El enconuscheva ed enconuscha per part frappantamein la manonza de sias vaccas e sa distinguer el «muh» il tun d'encarschadetgna, de legria, de fom ni de liung-uriala. Ils purs ein ils emprems psicologs d'animals.

Ils dus zoologs Charles Otis Withman e Oscar Heinroth (sper Ferdinand Hochstetter il secund grond scolast de Lorenz) han discuvretg che certas modas e manieras de manonza han atgnadads ual aschi constantas ellas specias e classas d'animals sco particularitads corporalas (p. ex. ossa, dentadira etc.). La manonza buca meins ch'il baghetg fisic ei — tenor ils dus scienziats — francada els cromosoms (purtaders d'ierta) dil sem e digl iev per in niev animal e contribueschan all'enconuschientscha de parentella, de derivonza e svilup dellas specias. Era la manonza ei vegnida sviluppada el decuors dell'evoluziun en survetsch dil manteniment della razza (compareglia giusut pag. 86 p. ex. la reacziun de craschlar tier la curnaglia). Quei ei stau la premissa per la lavur de K. Lorenz, vul dir per ina scrutaziun metodica e sistematica dil secuntener dils animals.

*

Enten leger las ovras de Lorenz ein ins adina puspei surstaus tgei immens vast camp che sia scrutaziun cumpeglia. Pèschs, utschals, tgauns, ratuns etc. etc. e denter quels specialmein l'auca. Ina ch'el ha per casualitad (q. v. d. discurrend sco emprem cun ella) «adoptau», aunc nunenconuschend ils fastedis e las obligaziuns ded ina clutschiera-auca, ei stada l'auca «Martina». El sez raquenta, co el stueva di e notg dar sinzur per schar saver «siu affon» ch'el seigi cheu. Dis en e dis ora ha K. Lorenz viviu ensemen cun aucas ellas auas ed islas dil Danuvi per saver observar ellas quels cuorts muments de termagl denter magliar, tuchegiar e durmir. Cheutier drova ei ina natira che stat buca sut il squetsch d'ina faulsa diligenza civilisatorica. Lorenz, humorist ch'el ei, di che mo sia qualitat ded esser smarschun fetschi dad el en quei grau in bien scrutader. «Ein Mensch, der nicht von Natur aus mit einer gottgewollten Faulheit ausgestattet ist, k a n n das gar nicht» (Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen. dtv. 173, pag. 91). Nossa translaziun pertucca ina lavur sur la curnaglia che Lorenz ha scret en tun popular. Ina scrutaziun scientifica surlunder ha el fatg gia igl onn 1931 sut il tetel «Beiträge zur Ethologie sozialer Corviden» e publicau quella novissimamein en: K. Lorenz,

Ueber tierisches und menschliches Verhalten. Aus dem Werdegang der Verhaltenslehre. Gesammelte Abhandlungen, Tom 1, pag. 13—68 (Piper Minca 1968).

*

Buca mo alla zoologia, era all'antropologia (enconuschientscha dil carstgaun) arva la scrutaziun de manonza novas portas. Igl animal che nus caracterisavan entochen ussa plitost entras quei ch'el seigi buc (per saver dir meglier tgei che nus seigien) survegn profil e character, el ruchegia tuttenina en nosa vischinonza. Ei po tementar e vilentar il carstgaun de veser sesez en cumpignia d'ina tala parentella che smanatscha de purtar zanur en «famiglia» e de sclavinar il «bien num» della razza. Forsa nescha la damonda tgei che distingui lu aunc il carstgaun da quels de quater combas, ni sch'el seigi nuot auter ch'ina variaziun digl unic téma «animal»? En cerchels religios mus'che-giass magari il demuni della malsinceradad de far siu barlot: ins emprova de serrar ils eglis avon la realitad dellas scienziass naturalas per salvar la dignitad humana. (Ins sefa ganc en ch'ins desista dad ina tipica qualitat humana: numnadamein dal saver entelgir connex e ligioms).

Ei fuss bien, sche la baselgia tementada prendess a pèz ils plaids de Papa Leo XIII che la verdad scientifica sappi mai cunterdir alla verdad teologica. Neschan apparentas contradicziuns denter enconuschientschas scientificas comprovadas e revelaziun, lu schai il crutsch ella fa *u l s a i n t e r p r e t a z i u n* de quella, ed ils teologs san buca far cunmeins che d'examinar lur cunscienza, schebein buca *e l s* hagian legiu (el horizon d'ina savida restrenschilda de lur temps) denter las lingias della bibla de quei ch'ella sa e vul buca sclarir. Beincapiu, ei setracta buca de strubegiar entuorn la bibla per «adattar» ella al temps. La bibla senza cuntegn *d u s d i f f e r e n t s* models litterars per exprimer la verdad che Dieus seigi scaffider de tschiel e tiara e dat cheutras de saver ch'ins astgi buca far ord ils models litterars sezs (ch'ein plirs e perquei relatius) defini-zions dogmaticas. (Ei setracta dil himni sur la scaffiziun en sis dis e dil raquent sur de paradis e puccau. Omisdus drovan elements litterars mitologics e sedistanzieschan el medem temps dals mitos orientals). Igl ei denton interessant ch'il temps modern cun sia scrutaziun della natira ha stuii gidar ils exegets de leger ils texts della scaffiziun sco *e l s* ein manegiai: buca sco infor-

maziuns scientificas mobein sco annunziaziun teologica sur digl origin dil carstgaun. En mintga cass ei la tema de bandunar la verdad revelada cun respectar las enconuschientschas scientificas nunfundada. Nunfundaus ei era il snuezi dad ina parentella memia stretga culs animals che spazza confins. Ual ils scrutaders sezs ein d'in auter meini (che po quietar nus empau). Lein tedlar tgei che K. Lorenz scriva (Das sogenannte Böse, pag. 322): «Tgi ch'enconuscha veramein ils animals, cumpriu ils aultsvilupai e pli parentai cun nus, ed ha entgina investa el svilup evolutiv dellas razzas, quel ei pér da dretg habels de capir con unics ch'il carstgaun ei.» (*)

*

Auncallura tschenta la psicologia de manonza problems etics, filosofics e teologics che nus savein buca cuschentar dil tut e ch'ella sa buca sligiar persula. Els davos treis capetels dil «Das sogenannte Böse» banduna K. Lorenz, sco el di sez, il plaun della scienza naturala per trer conclusiuns che pertuccan il carstgaun. Cheu savein nus buca suandar el dapertut. Oravontut ei i l m a l in problem nua che teologia, filosofia e ciencias naturalas s'entaupan e ston emprender ina da l'otra. Jeu crei buca ch'ins sappi — cun K. Lorenz — veser il mal mo ella lingia digl (en sesez bien) impuls d'agressiun per il manteniment della razza. Dall'otra vart sto il dogma dil puccau original anflar ina nova interpretaziun en serius discuors cun la psicologia de manonza cun risguard sils (buns) impuls aggressivs el carstgaun. Quei sulet exempel duei bastar per illustraziun della

(*) Nus schein suandar en lungatg tudestg in text aunc pli clar:

«Die wirklich genaue Kenntnis sozialer Verhaltensweisen höherer Tiere führt durchaus nicht, wie viele glauben, zu einer Unterschätzung der Unterschiede zwischen Mensch und Tier, im Gegenteil nur ein guter Kenner tierischen Verhaltens ist imstande, die einzigartige und hohe Stellung richtig einzuschätzen, die der Mensch unter den Lebewesen einnimmt. Der wissenschaftliche Vergleich des Tieres mit dem Menschen, der einen so wesentlichen Teil unserer Forschungsmethode ausmacht, bedeutet ebensowenig eine Herabsetzung der Menschenwürde wie die Anerkennung der Abstammungslehre. Es liegt im Wesen des schöpferischen organischen Werdens, dass dieses immer völlig Neues und Höheres schafft, das in der Vorstufe, in der es seinen Ursprung nahm, in keiner Weise vorgebildet oder auch nur enthalten war. Wohl steckt auch heute noch alles Tier im Menschen, keineswegs aber aller Mensch im Tier.»

(Ord: So kam der Mensch auf den Hund, dtv 329, pag. 43).

problematica che la psicologia de manonza sveglia enteifer la antropologia.

*

In davos plaid pertucca la translaziun che suonda. Nus havein luvrau vidlunder igl unviern 1968/69. Entgins scolars ein buca senuspi d'unfrir il temps dellas vacanzas de Nadal per translatar. Quei duei esser remarcau cun laud e renconuschientscha. Ina commissiun de scolars ha aunc inagada elaborau las translaziuns proponidas. Secapescha che tut quella lavur ha aunc buca pudiu bastar per far il text silmeins in tec madirs per la stampa. Jeu mez haiel arau atras igl entir text pliras gadas, ed aunc ussa eis el buca perfetgs . . . Tscheu e leu ha ei giu num simplificar la construcziun. En cass rars e delicats sundel schizun selubius de scursanir ina frasa per amur della clarezia. En tut priu havein nus pia cheu ina emprova — buca depli, denton, ton sco jeu sai, ina dellas empremas de quella specia sin intschess sursilvan.

UTSCHALS SENZA TEMPS ED URA

DA K. LORENZ

In suffel permavaun schula el tgamin e la veglia tieua avon la finiastra de mia stanza de lavur ballontscha cun sia bratscha bracca e ramura agitada. Tuttenina croda in tozzel proiectilners en fuorma de daguots ni de pigns aviuns en quei toc scrotta tschiel enramada da mia finiastra. Grevs sco crappa crodan els a bass, bunamein giu sin las tschemas dellas plontas, survegnan nunspetgadamein alas, daventan utschals, levs sco plemas ch'il vent tschaffa, sdrappa ad ault e scua a mi ord vesta.

Jeu passel alla finiastra per contemplar quei giug singular, quei giug che la curnaglia fa cul vent.

Giug? Gie, giug el ver senn dil plaid, moviment meisteril, fatgs e gudius per amur de sesez e buc en funcziun d'ina certa

mira. Beincapiu: Moviment empriu, buca artau ¹! Pertgei gest quei ch'ils utschals exerciteschan cheu, numnadamein de nezegiar il vent, de schazegiar exact las distanzas, oravontut denton d'enconuscher las relaziuns localas dil vent ed ils loghens nua ch'il vent aulza ad ault, fa turnighels ni caschuna vits ell'aria: tut quei ein buca beins artai, mobein acquistai individualmein.

E tgei fa la curnaglia buc tut cul vent! Sin l'emprema eglia da schessen ins ch'il vent termagli culs utschals sco il gat cun la miur. Mo las rollas ein scumiadas. Ils utschals termaglian cul stemprau. Bunamein, adina mo bunamein laian els al stemprau sia veglia, selaian better dal vent elevont ad ault, ault el tschiel, els paran de curdar ensi, — e lu sevolvan els cun ina pintga menada ded in'ala en dies, arvan per in mumentin lur alas encunter il vent, sebetan cun in grond surpli della acceleraziun de curdada engiu, sevolvan cun ina gest schi pintga menada ded in'ala sco avon en la posiziun normala e settan ussa cun alas serradas bunamein diltut en sgol furius tschiens meters encunter il stemprau che vul suflar els viers la levada. Quei pretenda dals utschals negina forza, il tschiec gigant sto sez far la lavur ch'ei necessaria per purtar il tgierp digl utschi cun ina spertadad de bia pli che tschien kilometers per ura atras il vent. Il curnagl sez ha contribuui nuot, mo duas ni treis elegantas, strusch encurscheivlas midadas de posiziun de sias alas neras. Suveran domini de forza brutala, triumf enivront della veta organica sur las forzas elementaras digl anorganic!

Tschoc — igl emprem curnagl ad Altenberg

Ventgaquater onns ein spari dapi ch'igl emprem curnagl ei sgulaus aschia entuorn ils curmals de Altenberg, dapi che jeu

¹ La manonza dils animals vegneva savens explicada mo sin fundament ded instincts artai. Quei ei buca sufficient. Igl animal sa e sto *em-prender* per saver viver. *Grzimek* discuora en sia enciclopedia dil mund dils animals (tom VII, pag. 53) schizun de «dialects» el lungatg (resp. el cant) dils utschals, q. v. d. de atgnadads localas ch'utschals d'ina certa regiun han empriu aunc vitier las fuormas de cant fundamentalas artadas e dattan vinavon da generaziun a generaziun.

hai regalau miu cor als utschals dils egls argentai ². E sco igl ei il pli savens cun las grondas amurs de nossa veta, hai jeu gnanc patertgau pli bia buc, cura che jeu haiel empriu d'enconuscher miu emprem curnagl. El seseva en la stizun d'animals de Rosalia Bongar, nua che jeu sun gia dapi curonta onns client permanent, ed ei daventaus mes per exact quater schillings. Jeu hai buca cumprau el ord ponderaziuns scientificas, mo sulettamein perquei che jeu vevel queida de stuppar cun bien pavel la gronda gargatta cotschna. Fuva el inagada daventaus independents, level jeu schar sgular el librainein. Quei hai jeu veramein fatg, lu denton buca aunc culla speranza, ch'ei dess aunc oz curnaglia che cuass ora sut nies tetg ^{2a}. Aunc mai en in act de misericordia cun in animal vegnius remuneraus aschizun.

Paucs utschals, gie insumma paucs animals pli elevai (ils insects che fuorman in stadi ein numnai sin in auter feagl) han ina veta de famiglia e de societad aschi sviluppada sco la curnaglia. Perquei ein era mo paucs pigns d'animals aschi commentonts, malsegideivels ed attaschai aschi carinamein al tgirunz sco il giuven curnagl.

Cura ch'ils fustitgs-plema de siu plemadi grond vevan fatg tgiern e miu curnagl fuva dil tuttafatg el cass de sgular, mussava el veramein ina attaschonza affonila viers mia persuna. En casa sgulava el suenter a mi da stanza a stanza, e stuevel jeu per sforz schar el inagada persuls, clamava el desperadamein «tschoc». Quei clom ha el lu era survegniu sco num. Aschia eis ei daventau tradiziun de numnar tut ils giuvens utschals tratgs si persuls tenor lur clom carmalont. In affon-curnagl ch'ei cun sia entira attaschadadad giuvenila ligiaus cul tgirunz, porta naturalmein era bia gudogn agl interess scientific. Ins sa ir cugl utschi el liber, sa studegiar siu sgol, siu acquist de vivonda, cuortamein siu entir secuntener en in contuorn dil tuttafatg natural, buca restrenschiu dal gatter dil caset, e tuttina ord proxima

² Curnaglia ha egls clars sco argien.

^{2a} Il text tudestg secloma: «Das habe ich dann auch wirklich getan, aber nicht mit dem erwarteten Erfolg, dass noch heute die Dohlen unter unserem Dach brüten.» La fin della historia muossa denton che K. Lorenz ha giu il success (nunspetgau?) ch'ei dat aunc oz curnaglia ad Altenberg. Setracta ei d'in sbagl el text tudestg? Nus havein en mintga cass interpretau «nicht mit dem erwarteten Erfolg» il cuntrari sco «nicht in der Erwartung, dass ...».

vischinonza. Jeu creiel buc che jeu hagi empriu aschi bia ed essenzial dad in auter animal sco ella stad 1926 da Tschoc.

Tschoc ha beingleiti preferiu mei a tut ils auters carstgauns. Quei veva bein siu motiv en mia imitaziun dil clom de curnagl. Sgulond accumpignava el mei, sin grondas spassegiadas, gie perfin sin turas de velo (fideivels sc'in tgaun). Schegie ch'el enconuscheva mei senza dubi personalmein e sia fideivladad valeva sulettamein a mi, semussava igl instinctiv e reflectoric³ de sia suatientscha sin moda fetg remarcabla. Mava zatgi bia pli spert che jeu e vargava, lu bandunava il curnagl regularmein mei e sgulava suenter igl jester. Secapescha sefageva el beingleiti en siu sbagli e returnava anavos tier mei. Pli vegls ch'el vegneva e pli spert che la correctura succedeva. L'intenziun de suandar, sche era mo per in pign mument, quel che fuva pli sperts che jeu, fuva savens de remarcar aunc pli tard.

Mo en in pli grond conflict fruntava Tschoc, sch'in ni plirs corvs sgulavan davon nus. Igl aspect d'in pèr alas neras sbattentas che s'allontaneschan spert, provochescha en in giuven curnagl automaticamein igl impuls instinctiv e sorprendent de sgular suenter. Tschoc pudeva buca resister ed ha en quei grau empriu nuot da sias schliatas experientschas. El sgulava tschocamein suenter mintga corv e vegneva savens carmalaus dad in rosch de corvs aschi lunsch naven ch'ei muncava pauc ch'el fuss ius a piarder.

Sia demananza fuva curiosa cura ch'ils corvs setschentavan. En quei mument ch'els calavan de sgular e la forza magica⁴ de quei pèr d'alas sbattentas veva piars siu effect sesenteva Tschoc bandunaus ed entschaveva a clamar mei cun quei particular clom plunschent, cul qual in curnagl cloma ses geniturs. Schi prest ch'el udeva miu clom de risposta sgulava el encunter a mi, e quei aschi energicamein ch'el targeva bein savens puspei ils tgapers cun el sgulond ordavon agl entir triep. En tals cass stuevel jeu sefar veseivels als tgapers gia dalunsch, schiglioc deva ei ina nova complicaziun. Els sgulavan numnadamein suenter al curnagl e setschentavan, avon che jeu remarcavel

³ *Reflectorica* ei ina acziun nuncontrollada che succeda automaticamein cu ina certa situaziun ei dada. En nies cass, cu enzatgi varga e va ordavon ad in curnagl.

⁴ Sut «forza magica» manegain nus cheu ina forza che provochescha senza fallir ina acziun de reflex.

il prighel, fetg damaneivel de mei, senza denton observar mei. Cura ch'els vesevan mei, sespuentavan els aschizun, ch'els sglavan naven en ina tala panica che Tschoc, taccaus dalla tema generala, vegneva puspei tratgs cun els.

En tuttas modas e manieras de manonza sociala⁵ nua ch'igl object vegn fixaus entras experientscha individuala, fuva Tschoc pia visaus sil carstgaun. Sco il Mowgli de Kipling teneva sesez per in luf⁶, aschia vess Tschoc teniu sesez per in carstgaun, sch'el vess saviu plidar. Sulettamein il signal dil pèr alas nerassbattentas vegn capius da naschientscha enneu per ton sco: «Sgola cun mei!» Ins sa dir empau humanisond⁷: Aschiditg che Tschoc mava «a pei», teneva el sesez per in carstgaun, mo sgulava el ad ault, considerava el sesez per in tgaper grisch, pertgei da lezs haveva el igl emprem empriu d'enconuscher il pèr alas nerassbattentas.

Co curnaglia s'namurescha

Cura che la carezia ei sedestadada en Mowgli de Rudygard Kipling ha la surpussonza de siu impuls sfurzau el de bandunar ses frars lufs e de seretrer anavos tiels carstgauns. Probablamein ha il poet raschun: nus havein numnadamein dretgs motifs de supponer ch'igl object della carezia sexuala tiel carstgaun e tier la gronda part dils animals lactonts vegn enconuschius entras infallibels segns artai. Auter tiels utschals. Utschals tratgs si persuls che han pia mai viu de quels de lur pèr, san els pli biars cass tuttavia buca tier tgei sort ch'els s'audan, quei vul dir, lur impuls social e lur carezia sexuala sedrezzan sin creatiras, cun las qualas els ein stai ensemen duront certas fasas decisivas de lur emprem svilup, els pli biars cass sil carstgaun. Sut certas circumstanzias sa ei dar cheu de tuttas sorts errurs. Ina gaglia d'auca de casa per exempel che jeu possedel presentamein sco suletta de sis aucas pintgas, ha supportau persula ina infecziun

⁵ Cun «manonza» translatein nus il tierm tecnic «Verhalten». K. Lorenz vala per il capo-iniziant della scrutaziun della manonza dils animals.

⁶ Ei setracta ded ina historia tenor la quala in carstgaun crescha si denter lufs e «sesenta» sco luf.

⁷ Q. v. d.: plidond da carstgaun.

de tuberculosa d'utschals ed ei carschida si en esclusiva cuminonza de gaglinas de casa. Malgrad che nus havein cumprau per ella a dretg temps in fetg bi tgiet d'auca eis ella s'inamurada immortalmein en nies tgiet ed ha tgemblau el cun declaronzas d'amur senza s'empatschar mo minimalmein dellas aspiraziuns dil tgiet d'auca.

In cass propi tragic-comic dil medem fenomen ei schabegiaus el parc zoologic de Schönbrunn cun in tgiet pivun. Medemamein sco davos survivent d'ina cuada ch'ei sluitada ô fetg baul e daventada ina unfrenda della schliat'aura han ins purtau el en la pli caulda stanza che steva a disposiziun en quei temps suenter l'emprema uiara mundiala, e quei fuva la partiziun de tartarugas giganticas. Quei sventirau utschi ei pli tard saltaus sia entira veta suenter las tartarugas giganticas ed ei aschia staus tschocs e suords per ils sentiments dellas bialas gaglinas pivun. Per quei remarcabel schabetg della fixaziun instinctiva della veta d'in animal sin in cert object eis ei tipic ch'ella sa buca vegnir revocada.

Cu Tschoc ei staus carschius eis el s'inamurau en nossa fumitgasa ch'ei lu gest maridada e setranslocada en in vitg vischinont ca. 3 km da cheu. Suenter enzacons dis veva Tschoc gia anflau ella e priu quartier en sia habitaziun. Mo la sera visitava el siu plaz artau el surcombras de nossa casa. Miez zercladur denton, cura ch'il temps d'amur e cuar della curnaglia era vargaus ei Tschoc tuttenina returnaus tier nus ed ha adoptau in dils quitordisch curnagls giuvens che jeu havevel tratg si quella primavera. Viers quei petschen adoptau secunteneva Tschoc era en la pli pintga piculeza tuttina sco normals curnagls viers lur pigns. Il quitau per il tractament dil cuvi sto secapescha esser daus da naschientscha, pertgei ils agens pigns ein gie ils emprems ch'in tal utschi survegn de veser. Reagass el viers ses pigns buca instinctivamein e sin moda artada, lu scarpass e magliass el senza dubi siu cuvi sco quei ch'el fagess era cun mintga auter animal de semeglionta grondezia.

Jeu stoi aunc remarcar che Tschoc era ina utschalla e senza dubi veseva el en quella giuvna femna in um-curnagl. Il secuntener de Tschoc schava buca dubitar de quei fatg. Ei sa pia gnanc esser raschieni buc della schinumnada «regla de crusch» tenor la quala animals feminins sesentan inclinai viers umens e mascals viers femnas. Quei ei era buca il cass tier ils papagagls,

dils quals quei vegn pretendiu oravontut. Aschia ei per exempel in auter curnagl cumpraus gia carschius, in mascal, s'inamoraus en mei e tractava mei en tuts risguards sco ina dama-curnagl. Uras en ed uras ora empruava quei utschi de muentar mei de seruschnar ella ruosna d'igniv, ch'el sez haveva elegiu e che fuva mo paucs decimeters gronda. Semegliontamein empruava in pasler de casa, tratgs si da carstgauns, de carmalar mei en in sac de miu agen vestgiu. Igl um-curnagl daventava mulestus cheutras ch'el vuleva adina perver mei cun delicatessas ch'el haveva elegiu tenor agen gust. Interessantamein capeva el la bucca dil carstgaun endretg sco vau d'import per las maglias. Jeu savevel far beaus el, sch'jeu arvevel in tec la bucca e devel il correspondent tun de supplica. Quei fuva in pulit sacrifici per mei, pertgei era jeu hai buca bugen en bucca viarms de frina manizzai e mischedai cun spida-curnagl. Vegnevel jeu buca encunter agl utschi sin quella moda, quei ch'ins vegn ad anflar capeivel, stuevel jeu schurmegiar mias ureglias, schiglioc havevel jeu il vau d'udida emplenius cun ina buglia caulda de viarms-frina, e quei tochen viaden tiel timpan, pertgei il curnagl stauscha il pavel cun la lieunga lunsch viaden ella gula dil pluschein ni dell'utschalla. Tuttina duvrava quei curnagl — tut stuorns de perver mei — mias ureglias mo lu, sche jeu snegavel ad el la bucca. Adina empruava el igl εμπrem vida quella.

Novs curnagls ad Altenberg

Igl ei exclusivamein il meret de Tschoc ch'jeu hai tratg si igl onn 1927 quitordisch giuvens curnagls. Demai che bia de lur acziuns instinctivas fallevan lur senn ni restavan nuncapeivlas, sch'ellas fuvan drizzadas sil carstgaun, ein mias marveglias sereghigliadas, ed jeu hai giu il giavisch de fundar ina colonia de curnaglia dumiaastia, mo libra per studegiar lur manonza en veta de famiglia e schlatteina. Ei fuva nunpusseivel a mi de menar mintgin dils quitordisch pluscheins-curnagl e de remplazzar ad els ils geniturs sco quei ch'jeu vevel fatg igl onn avon cun Tschoc. Ultra de quei enconuschevel jeu dapi Tschoc il schliet senn d'orientaziun de giuvens curnagls ed aschia hai jeu pia stuiu fastisar auters mieds per ligiar ils novs curnagls al liug.

Suenter ver ponderau manedlamein hai jeu schau vegnir endamen suandonta sligiazium ch'ei lu era secomprovada. Jeu hai baghegiau in caset de sgol ualti liung e tschentau quel avon la cuchera dil surcombras nua che Tschoc habitava gia dapi entgin temps. Quei caset veva dus caums e pusava sin ina canal lada de mir occupond bunamein l'entira ladezia dell'ala-tetg⁸.

Jeu hai marcau las combas dils giuvens curnagls individualmeins cun anials de differenta color. Aschia han els ual era survegniu lur nums: Blaublau, Tgietschendretg e. a. v.⁹.

Tschoc era in tec disturbaus da quellas midadas architectonicas en la proxima vischinonza de siu de casa. Ei ha cuzzau in pulit temps, entochen ch'el era s'endisaus vidlunder e sgulava senza retenientschas en ed ora en la partizium davon dil caset atras il bural el tetg de gatter. Lu ei Tschoc vegnius mess ensemens culs dus curnagls giuvens ils pli dumias, cun Blaublau e Blautschietschen en la part davon dil caset e serraus en leu. Tut ils auters curnagls pigns hai jeu serrau en el caum davos. Parti si aschia fuvan ils utschals igl emprems surschai a sesez per enzacons dis. Quella procedura veva per mira de ligiar quels utschals che fuvan destinai de sgular igl emprem e libramein cun in ligiom social vida quels ch'eran aunc serrai en. Sco gia menzionau ha Tschoc entschiet gest en quei temps a s'interessar specialmeins per in dils curnagls, per Seniestermellen; per bien cletg! Aschia fuva el numnadameins turnaus a casa a dretg temps per ils experiments che jeu vegnel a descriver giusut. Ord quei motiv hai jeu buca elegiu Seniestermellen per las empremas improvas de schar sgular el liber. Jeu speravel che Tschoc stess per amur ded el en la vischinonza de nossa casa. Cass cuntrari

⁸ Igl ei grev de far in maletg exact de quella canal de mir ca. in meter lada nua ch'il caset allegau pusa. En mintga cass setracta ei d'ina construcziun buca usitada tier nus. En sia ovra scientifica sur utschalstgaper «Beiträge zur Ethologie sozialer Corviden» (1931), l. c. pag. 14, dat K. Lorenz ina pli exacta descripziun de quei caset: «*Der Käfig hat eine breite gemauerte Dachrinne zur Unterlage und das geneigte Dach zur Rückwand. Er nimmt fast die ganze Schmalseite des Hauses ein, was einer Länge von über 10 m entspricht, er ist mehr als 2 m hoch. Die Grundfläche ist 1½ m breit.*»

⁹ «Tgietschendretg» = curnagl cun in ani tgietschen vid la comba dretga. — Nus schein star quels nums, mo translatein els en romontsch, priu ora il num «Doppelrossiten» (mira plinengiu).

fuss ei stau de temer ch'el fuss emigraus cun il Seniestermellen che saveva ussa gia sgular endretg, tier sia carezada dunna Unterauer a S. Andriu.

Mia speranza ch'ils giuvenns curnagls sgulassien suenter Tschoc sco quel era sgulaus suenter mei igl onn avon, ei secumplenida mo per part. Cu jeu hai aviert per l'emprema ga il bural, era Tschoc naturalmein immediat oraviert ed ei sgulaus cun queida naven. Enteifer paucas secundas fuva el svanius ord vesta. Ils pigns perencunter han duvrau ditg avon ch'els han ughegiau de vegnir atras la ruosna che era aunc nova per els, ora el liber. La finala han ei fatg quei gest il mument che Tschoc ei sgulaus sperasvi ed han empruau de suandar el. Mo cunquei ch'el ha buca risguardau il sgol pli plaun e pli regular dils pigns ha Tschoc piars els tier siu emprem sgol de curdada¹⁰. Pli tard cu Seniestermellen ei vegnius libers sgulava Tschoc mo plaunsiu davon el mirond anavos sur la spatla sco ils geniturs de curnaglia fan cu els meinan a sgular lur pigns. Dils auters curnagls giuvenns sefutrava el in quex. Mo quels capevan aunc buc che Tschoc haveva ina enconuschientscha locala che muncava aunc ad els, e ch'el fuss staus pli stgis sco menader ch'in de lur pèr.

Aschispert che jeu schavel liber el medem temps treis ni quater ded els sepresentava ina scena ual aschia curiosa sco prigulusa: Quels tups affons encurevan evidentamein guida in tier l'auter, quei vul dir, scadin sespruava de suandar l'auter el sgol. Aschia targevan els senza mira e direcziun rudials ell'aria. Els fruntavan deplorablamein adina pli e pli ad ault el vast dil tschiel. Demai ch'els ein en quella vegliadetgna aunc buca habels de far sgols temeraris de curdada, culs quals la curnaglia carschida contonscha spert puspei regiuns pli bassas, finescha il secuntener dils pluscheins-curnagl regularmein da tala maniera ch'els sespiardan pli fetg pli ad ault ch'els sgolan. Dils quitordisch curnagls ein entgins i a piarder aschia, demai ch'in curnagl vegl e cumpleinamein versau muncava aunc da quei temps che vess menau a casa tals pigns sin ina moda che jeu vegnel aunc a descriver pli detagliadamein. Tschoc veva gie pèr in onn e fuva sexualmein gnanc aunc sviluppau.

¹⁰ Per tudestg «Sturzflug».

Co curnaglia enconuscha ses inimitgs

La munconza dils geniturs empalonts sefa valer era sin outra moda e maniera. Curnagls giuvens han numnadamein buca ina reacziun encunter igl inimitg dada ad els da naschientscha enneu. La hazla, l'anda, igl utschi dil puppen tgietschen e biars auters seretraian adina, pinai de fugir, sch'els vesan in gat, ina uolp ni era mo in stgirat. Els fan quei era lu, sch'els ein vegni tratgs si dal carstgaun ed han aschia aunc buca fatg experientschas cun inimitgs. Mai vegness ina giuvna hazla dumiaschia a seschar pegliar dad in gat, e la pli dumiaschia anda tratga si da carstgauns reaguescha sin ina pial cotschna ch'ins trai vid ina corda suenter il puoz vi, sco sch'ella «savess» exactamein, tgei qualidad che siu inimitg mortal, la uolp, ha. Ella vegn malruasseivla e precauta, dat avis de prighel, va ell'aua, mo lai buca or dad egl la «uolp», mobein suonda ella cun l'egliada dapertutanavon. Ella sa, ni meglier detg, sia moda e maniera de reacziun «sa» che l'uolp sa ni sgular ni senudar spert avunda per pegliar in'anda ell'aua. Il senn dell'entira demananza ei quel: L'uolp, inagada cattada ad agur vegn tenuta en egl e sia preschientscha palesada generalmein; aschia vegn siu plan de catscha disfatgs.

L'enconuschientscha dils inimitgs ch'ei dada a quels utschals da natira, ston ils pluscheins-curnagl emprender «personalmein». E quei entras vera tradiziun: Ils geniturs dattan vinavon als pigns da generaziun a generaziun lur experientschas personalas¹¹.

Il curnagl ha artau mo *ina* reacziun encunter igl inimitg: In animal che porta enzatgei ner che geina videneu e bigieta vegn attaccaus vehementamein. Igl utschi sestenda anavon, trembla cun las alas miez aviartas e dat ina craschlada avisonta. Era il carstgaun capescha siu tun gits sc'in metal per expressiun de gretta e ravgia.

¹¹ «Personalmein» para ina expressiun empau da ferma e nobla per in utschi. Il cuntrari fuss «instinctivamein» ni «automaticamein». Il tiern «personalmein» accentuescha cheu con fetg che p. ex. l'enconuschientscha digl inimitg ei ina causa che pertucca mintga singul curnagl danovamein e che vegn buca semplamein artada. Ch'in animal sa haver enzatgei «quasi-personal» sminuescha buca la dignitad dil carstgaun. Per spindrar quella munglass ins buca stuer sclamar igl animal.

Ins astga ruasseivlamein ughegiar de tschappar in curnagl dil tuttafatg dumiesti per metter el en caset ni per tagliar las greflas. Malsegir vegn ei pér, sch'ins ha dus curnagls. Aschia ha Tschoc mai giu permal sche jeu pegliavel el. Mo cu ils quitordisch curnagls giuvens ein vegni tier nus, astgavel jeu buca selubir de prender in ded els enta maun. Cura che jeu haiel fatg quei per l'emprema gada senza sminar ha ei entschiet davos mei cun quei craschlem terribel e satanic. In paliet ner ei sgu-laus davos en sur mia schuviala vi e giu sil maun che teneva igl utschalet-curnagl. Perplexs hai jeu mirau sin la ruosna scalpida profundamein en miu maun. Quella attacca de tschiec impuls hai jeu capiu immediat. Pertgei Tschoc era da gliez temps miu intim amitg ed odiava da cor ils quitordisch pigns (Seniesterstellen ha el adoptau pér bia pli tard). Aschia stuevel jeu pertgirar quels dad el, el havess schiglioc mazzau tuts. Tona-ton pudeva el buca vertir, che jeu vevel priu enta maun in curnagl pign. Lezza stad ei quella reacziun de tschiec reflex ual descretta daventada aunc pli capeivla a mi muort ina observa-ziun casuala. Jeu fuvel gest vegnius a casa suenter haver fatg bogn el Danuvi. Ei fageva brin. Jeu sun ius dabot sin tetg per carmalar sco mintga sera la curnaglia el caset e metter els a cucca. Jeu stevel silla canal lada dil tetg circumdaus dals utschals. Tuttenina hai jeu sentiù enzatgei muosch e freid, numnadamein mias caulstchas neras de bogn. En mia prescha havevel jeu semplamein catschau ellas en sac. Jeu haiel tratg neunavon ellas, mo el proxim mument circumdescha mei ina roscha de curnagls che craschlavan en rabia. Leutier ha ei dau ina garniala de picladas giu pil maun el qual jeu tenevel mias caulstchas de bogn.

La gronda camera cun spiegel de reflex «Mentor» deva mai scandal ad els, schegie ch'ella era nera ed jeu tenevel ella enta maun. Mo ils curnagls craschlavan immediat ed attaccavan mei, sche jeu targevel ora ils pindels ners de pupi d'in pac de film, mintgacass perquei ch'els sgulatschavan el vent. Il fatg che jeu fuvel enconuschents ad els per um nunprigulus, gie fuvel schi-zun lur amitg, giugava negina rolla. Havevel jeu enzatgei ner, movibel enta maun, lu fuvel jeu per els in maglia-curnagls. Mo remarcabel eis ei ch'ei sa perfin capitar il medem cun in curnagl. Jeu hai viu in'attacca generala sin in'utschala-curnagl che mava cun ina plema-cuac per baghegiar siu igniv. Per-

encunter craschlan ed attaccan curnagls dumiastis buc, sch'ins tegn avon els lur agens pigns sin maun, aschiditg che quels ein nius, pia *aunc buca ners*. Mo naven da quei di ch'ils fustitgs-plema dil plemadi pign¹² comparan e ch'ils animals daventan suren tuttenina ners astg'ins buca ughegiar de tucclar en els pli, sch'ins vul buca s'exponer a lur agressiun.

Suenter ina tala attacca ein ils curnagls fetg disfidonts encunter quei ch'era gest avon inimitg. Nus savein buca resentir quei che muenta igl affect dil curnagl. En mintga cass sto quei esser ragischau profundamein egl instinct che vegn mess en arma dallas acziuns allegadas. Nos sentiments de gretta, odi ni tema san ins comparegliar mo schi schi cun quels dils animals. Tgei ch'il curnagl resenta cheu savein nus buc. Senza dubi ei quei enzatgei fetg specific e cargau d'affect. Quei affect strenscha ella memoria dil curnagl cun immensa spertadad il ligiom nunsligeivel denter la situaziun cargada («curnagl ellas greflas d'in lader») e la persuna dil «malfatschent». Provocheschan ins duas treis gadas ina suenter l'autra quella attacca d'in curnagl — e fuss quel aunc schi dumiastis —, lu han ins spons la broda cun el per adina. Da lu naven craschla el gia, sch'el mo vesa tei; ins porta per el il segn de Cain; era senza enzatgei ner e bigiantont enta maun. Aunc depli: Quei curnagl ei senz'auter el cass de perschuer l'entira colonia de tia schliatadad. Il craschlem ei contagiis sc'ina malsogna. El provochescha igl instinct d'agressiun tier tut la curnaglia ual aschi dabot sc'igl aspect d'enzatgei ner che dat combas. La schliata tschontscha ch'ins seigi vegnius traplaus ina duas gadas tier quella «avira» sederasa sc'in fiug ed en in hui ein ins enconuschents alla curnaglia dil proxim e pli vast contuorn sco animal scarpont ch'ei de craschlar ora.

Il senn original de quei craschlem ei senza dubi quel de defender in cumpogn che vegn tschaffaus d'in animal de rapina e, sche pusseivel, de spindrar el, ni silmeins d'engreviar al lader la catscha da tal'uisa, ch'ella tarladescha ad el dacheudenvi radicalmein. Sch'il sprer maglia per quei pli nudis curnaglia che auters utschals, che disgustan buca la catscha ad el cun lur

¹² «Plemadi pign» ein las plemas-flum che fan ora il vestgiu digl utschi. «Plemadi grond» ei igl instrumentari ch'igl utschi drova per sgular: las plemas liungas e fermas vid alas e cua.

craschlem, sto quella reacziun schon render als curnagls, quei vul dir: haver ina valeta considerabla per il manteniment della specia¹³. La reacziun de craschlar ha la medema funcziun era tier utschals-tgaper¹⁴ che vivan buca en societad, sco per exempel tier tgapers, hazlas e corvs. Manonzas semegliontas dat ei era tier utschals pigns.

Cun il svilup evolutiv della veta sociala dils utschals-tgaper¹⁵, specialmein dil curnagl, ha la reacziun de defensiun dil camerat survegniu aunc ina nova bia pli impurtonta muntada: Ella duei numnadamein comunicar agl utschalet aunc nunversau l'enconuschientscha de quei animal ch'el ha de temer sco rubadur. Beincapiu: Ei setracta cheu de comunicaziun d'enconuschientschas acquistadas e buca d'instincts artai.

Ins fetschi per senn con curios che tut quei ei: Ad in animal ch'enconuscha buca siu inimitg da natira ed instinctivamein vegn ei «detg» da pli vegls e pli experimentai cumpògns tgi ch'el ha de temer sco inimitg! Quei ei vera tradiziun: savida acquistada vegn dada vinavon personalmein dal bab al feagl. Carstgauns savessen prender in exempel giudlunder, co giuvens curnagls prendan serius las «beinamengiadadas» admoniziuns de lur geniturs. Sch'in animal compara che fuva tochen da cheu nunenco-

¹³ «*Manteniment della specia*»: Arterhaltung. — Quei ei in tierm tecnic della biologia. El decuors della evoluziun dils organismus ha la «veta» experimentau bia fuormas organicas. Buca tuttas ein secomprovadas. Zatgeininas ein in summa mortas ora, autras han pudiu subsister — forsa malgrad certas atgnadads buca favoreivlas — per quei ch'ellas survevan en tut priu al schurmetg della specia. Il carstgaun ha svilup-pau oravontut la cavazza ed il tschurvi, ferton che certs organs ein sedeformai en comparegliaziun cun «auters animals» (p. ex. la denta-dira, il fried, il vestgiu natural de pelegna etc.). La grondezia dil tschurvi compensescha quellas munconzas e segirescha il manteniment della specia (munglass il carstgaun mo buca duvra siu tschurvi per metter a frusta sesez!).

¹⁴ «*Utschals-tgaper*» = Rabenvögel. — Denominaziun per ina specia d'utschals che cumpeglia pliras famiglias, denter auter la curnaglia.

¹⁵ Il mund della veta organica (plontas, animals, carstgauns) ha fatg atras in liung svilup numnaus «evoluziun». Buca tut fuva «all'entschatta» sco nus vesein oz, mobein ei sesviluppau ord fuormas de veta fetg semplas. Denton buca mo il tgierp, era l'olma e la manonza psichica digl animal ein sesviluppadas. En quei senn plaida K. Lorenz ded ina *nova* muntada che la reacziun de craschlar ha survegniu tier la curnaglia el decuors della evoluziun.

nuschents agl utschallet, drova il cau-curnaglia ¹⁶ craschlar mo ina suletta ga, e gia ei la combinaziun denter il maletg digl inimitg e l'admoniziun dil vegl construida per adina el tschurvi dil pign ¹⁷. Ella veta libra della curnaglia vegn ei da rar a capitar ch'in animal giuven e nunversau enconuscha il prighel d'in rubadur pér sch'el entaupà quel cun enzatgei ner e penderlont ellas greflas. La curnaglia sgola gie adina en spessas roschas. Perquei astgan ins supponer ch'ei dat denter els adina in utschi versau ch'entscheiva a craschlar strusch ch'el vesa in rubadur.

Mes quitordisch curnagls havevan negin che vess visau els da prighels. Senza in utschi pli vegl che dat admoniziuns, stat in utschallet-curnagl mureri sch'in gat sesguscha neutier. El setschenta era senza tema avon il nas digl emprem tgaun ch'el vesa e tegn quel per enzatgi ual aschi de buna fei e curteseivels sco ils carstgauns, enamiez ils quals el ei carschius. Buca de far curvien che miu rosch de curnagls ei igl emprem temps de liber sgol sesminuius considerablamein. Cura che jeu sun vegnius pertscharts de quei prighel e de sias raschuns, laschavel jeu singular mes utschals mo aunc da bi clar di. Lu van numnadamein mo paucs gats per las vias entuorn. Ei duvrava bia temps e pazienza per rabbitschar ils utschals la sera a dretg temps en lur caset. En paregl cul pensum de carmelar quitordisch curnagls a casa eis ei ina trapla de pertgirar in sac plein pelischs. Jeu astgavel gie buca pegliar els cul maun. Duront che jeu ugliavel dalla porta dil caset viaden in che fuva setschentaus sin miu maun, sgulavan dus auters anora. Ed era sche jeu duvravel la part davon dil caset per sclusaduir ¹⁸ cuzzava ei mintga sera

¹⁶ Il cau-curnaglia ei il retg ni despot della colonia, empau sco la pugniera denter las vaccas.

¹⁷ Semegliontas combinaziuns dat ei era tier carstgauns. Scamonda la mumma ils zulprins cun la torta enta maun, lu combinescha igl affon dacheudenvi il maletg dil zulprin cun quel della torta. Il carstgaun sa denton *motivar* il scamond e relativar el visond egl avegnir («cu ti eis lu gronds»). Perquei ein talas combinaziuns meins fixas tier carstgauns, sch'els ein vegni *educai* e buca semplamein *dressai*. Muort sia pli gronda capaciad d'emprender, d'entelgir e d'eleger sa il carstgaun s'adattar a pli biaras e novas situaziuns e drova per dumignar quellas buca la reacziun sterica, quasi automatica en sia manonza.

¹⁸ «Sclusaduir» = Schleuse. — Deriva da sclauder (clauder) = schliessen. La part davon dil caset survescha per sclusaduir cun agid ded ina porta che sparta part davon e part davos.

circa in'ura tochen che jeu havevel mess a guvern tuts mes utschals.

Aschia vivevel jeu ensemen cun mia curnaglia: Jeu enconuschevel mintgin giud fatscha e duvravel pia gnanc mirar pli sigl ani colurau vid siu pei buc. Quei ei denton pli gleiti detg che fatg. Per enconuscher mintga curnagl personalmein ston ins veramein viver ditg ensemen cun els en contact immediat e continuau. Senza quella premissa fuss ei nunpusseivel de penetrar els detagls de lur veta sociala.

La rangaziun denter curnaglia

Enconuschan ils utschals in l'auter ual aschi franc? Biars perderts psicologs d'animals han buca vuliu crer quei. Els han schizun snegau la pusseivladad leutier. E tuttina sai jeu sincerar: Mintga singul member de mia colonia de curnaglia saveva exactamein tgi che quei e quei tal seigi. La *rangaziun* denter ils utschals po comprovar quei¹⁹. Mintga possessur de gaglinas sa ch'ei dat era denter ils bia pli tups cussadents de nos gagliners in uorden de successiun che dictescha precedenza e submissiun. Suenter entginas carplinas che ston gnanc esser rubiestias buc sa mintga animal tgi che sto untgir el e tgi ch'el sto untgir. Buca mo las forzas corporalas decidan il post de rangaziun, mo silmeins aschi fetg era la curascha personala, l'energia, jeu less dir la segirtad ch'igl utschi ha de sesez. Talas classificaziuns denter animals che vivan en societad ein immens conservativas. Tgi che sto suttacumber en ina carplina forsa è mo moralmein tegn endamen quei per in pulit temps ed ughegia buca aschi spert de far affrunt al victur. Quei ei il cass perfin tier ils pli elevai e perderts animals lactonts²⁰.

Las carplinas de rangaziun en ina colonia de curnaglia se-distinguan denton en in fetg impurtont punct da quellas en in gagliner. Cheu han ils pli bass nuota de rir. Dapertut leu nua

¹⁹ En ina colonia de curnaglia dat ei in exact uorden de classificaziun. Alla testa stat il cau-curnagl, ni il despot. Suenter suondan ils ulteriurs curnagls, mintgin en siu rang. Quella rangaziun numnein nus era il *scalem social* della curnaglia.

²⁰ P. ex. era tier nossa biestga. Ad ina vacca pugniera sa ina terrada ir aschi fetg a cor ch'ella vegn malsauna (fai stem della historietta de G. M. Nay, La vacca pugniera).

che animals nunsocials ston viver ensemen²¹ sco p. ex. en in gagliner ni utschals pigns en in caset, peclan ils «aults» propi da bi bugen e tut da vilau igl utschi cumin. Tut auter ei quei tier la curnaglia. En la societad de curnaglia ein ils aulttschentai, oravontut il «despot» sez buca agressivs encunter quels che stattan *lunsch* sut els. Mo encunter tals che stattan silla scala della hierarchia *gest in scalem sut* ein els fetg irritai, cunzun il «retg» encunter il «pretendent dil tron», numer in encunter numer dus²². In exempel: Curnagl A sesa al plaz de pavel e maglia. Curnagl B vegn solemnamein neutier e paradescha en posiziun d'imponer: Tgau ad ault e totona cavortga²³. A va in tec d'in maun, mo selai buca disturbar pli da num. Ussa vegn curnagl C senza pli gronda posiziun d'imponer. A fui immediat, B pren posiziun de smanatscha, sburretscha il plemadi dil dies, attacca e fugenta C. Explicaziun: Silla scala de rangaziun sociala steva C denter ils dus auters, maneivels avunda al curnagl pli bass A, per tementar quel, e maneivels avunda al curnagl pli ault B per leventar sia gretta.

Curnagls *aulttschentai* ein de buna veglia enviers curnagls *fetg* bass. Atgnamein datgan els quels ina cagna e lur posiziun d'imponer ei en quei cass ina pura formalitad. Ella semida en posiziun smanatschonta mo sch'els vegnan fetg damaneivel in de l'auter. Propi ina attacca dat ei quasi mai. La sensibladad dils capo-curnagls viers lur subordinai sesminuescha exactamein tenor la successiun dil scalem social. Quella manonza fetg sempli sefa valer cura ch'ei tucca de metter perina ils commembers della colonia. Lu dat ei ina «mediaziun» ordvart gesta²⁴. Tier la curnaglia sco tier ils carstgauns han moviments cargai d'affect (p. ex. da gretta) ina forza suggestiva era sin quei cur-

²¹ Da natira vivessen quels buca en colonia. Il carstgaun sforza ensemen tals animals.

²² Era cheu havein nus remarcablas parallelas cul carstgaun. Pigl um cumin eis ei savens nuncapeivel daco «aulttschentai», ch'ei honzelis enviers el, combattan in l'auter. Enviers il «pign» para il grond d'astgar esser pli humans senza riscar bia.

²³ «*Posiziun d'imponer*» = Imponierstellung. — Entras la posiziun d'imponer fa in animal valer sesez. Quei schabegia sin moda agressiva en dispetas pil scalem social ni encunter rivals, mo sa era haver ina muntada erotica ella s'entupada dellas schlatteinas.

²⁴ «*Mediaziun*» da «intermediar», metter perina. Cump. il «mediatur» che vegn elegius sin cumin.

nagl ch'ei en sesez buca tuccaus. Aschia semischeidan curnagls «aristocrats» energicamein ella dispeta de dus «proletaris», schigleiti che lur carplina survegn in character pli detschiert. Mo cunquei ch'il «mediatur» ei mintgamai bia pli vilaus sin il curnagl pli ault denter dus combattants che sin il fleivel, agescha in curnagl ferm, oravontut il capo della colonia, regelmarmein tenor il principi de cavalier: Nua ch'ei dat pli ferms, gida il fleivel. E perquei ch'ei dat scarpanzas seriusas quasi mo per plaz de cuar, schurmegia la manonza de curnagls ferms ils ignivs de commembers pli fleivels, e quei cun bien success.

En siu uorden social ei la colonia de curnaglia conservativa entochen la crusta. Inaga ch'el funzionescha dat ei strusch midadas spontanias, p. ex. cheutras ch'in commember seresentess. En mia colonia de curnaglia eis ei succediua ina suleta gada ch'il «retg» ei vegnius derschs giu dal tron. In anteriur member della colonia che veva en sia liunga assenza piars il respect dal despot fuvava returnaus. «Doppelrossiten», aschia senumnavava quei cumpogn prepotent (tenor ils dus anials «Rossiten» vid las combas), ei turnaus igl atun 1931. El veva gest fatg la pleranza ed era muort tut sias excursiuns de stad bein en forza. Ell'emprema battaglia encunter Mellenverd, il capo-curnagl tochen lu, ha el gudignau. Quei fuvava ord dus motivs fetg remarcabel: Pigl emprem veva el de batter era encunter la dunna de Mellenverd (el sez fuvava buca maridaus), e secundo veva el sez mo in onn e miez, ferton che Mellenverd fuvava aunc in dils quitordisch dell'annada 1927.

La moda e maniera, co jeu hai entgiert quella revoluziun ei fetg interessanta. Jeu hai numnadamein vii al plaz de magliar, co ina pintga e falombra dunschala-curnagl che steva schiglioc sin in bass scalem social, deva adina pli e pli fetg a dies a Mellenverd. La finala ha ella, sco sche quei stuess esser, schizun priu posiziun d'imponer, e sin quei ei igl um seretratgs tgeuamein e senza resistenza. Cu jeu hai lu aunc vii, ch'il giuven campiun gest turnaus a casa veva detronisau Mellenverd hai jeu cartiu ch'il despot che fuvava ual derschius giud la buora, stetti aunc sut l'impressiun de sia cupitgada e seigi empau temeletgs, aschia ch'ei fussi lu era gartegiau ad auters members della colonia, sco a quella giuvnetta, de catschar el a cantun. Mo quella supposiziun era fallida. Mellenverd fuvava vegnius terraus mo da «Doppelrossiten» e fuvava ussa clar e bein e per adina numer dus.

«Doppelrossiten» fuva denton cuort suenter siu retuorn s'ina-
moraus en quella giuvna matta e veva gia suenter dus treis dis
fatg spusalezi cun ella. Cunquei ch'ils consorts-curnagls tegnan
ensem en mintga carplina e ch'ei dat denter els buca pli dif-
ferenza de scalem social, han omisdus en tuttas lutgas culs
auters commembers della colonia automaticamein il *medem*
post. Entras il spusalezi s'avonza la spusa immediat sil scalem
dil spus. Il cuntrari succeda mai, perquei ch'ina lescha de fier
prescriva ch'in um curnagl astga buca maridar ina dunna che
stat sur el.

Il pli remarcabel vid l'entira historia ei meins quella nova
gruppaziun sezza che la spertadad cun la quala la tschontscha fa
la curella ella colonia, ch'ina pintga giuvna-curnagl, che vegneva
tochen lu scudihada dalla gronda maioritad, seigi dad oz naven
«signura misterlessa» e ch'ins astgi gnanc pli mirar uiersch sin
ella buc. Per in ch'ei versaus eis ei sorprendent *ch'ella sezza*
sa ei. Suenter ina schliata experientscha san animals spert
daventar spuretgs. Mo bia depli drova ei de saver ch'in prighel
existent ei ussa allontanaus e ch'ins sa ver curascha. Lezza
giuvna-curnagl saveva gia suenter curontotg uras exact e bein
tgei ch'ella astgava ughegiar. Deplorablamein ston ins dir ch'ella
fageva abundontamein diever de ses novs dretgs. Ella laschava
muncar quella nobla e loscha toleranza che curnaglia ault-
tschentada ha per pli bass e nezegiava mintga pussseivladad
de dar ina piclada als superiors de pli baul. Ella secumentava
buca mo cun la posiziun d'imponer, na, ella duvrava ual las
greflas. Cun in plaid, ella fuva propri ordinaria.

Na, cun quella moda de descriver las caussas humaniseschel
jeu buc, sch'ins ha capiu che quei ch'ei mo *memia* human ei
quasi adina il *pre-human*, pia quei che nus possedein commu-
nablamein culs animals pli elevai²⁵. Ins sa crer ni schar star:

²⁵ L'evoluziun ni il svilup dil mund organic ord fuormas pli semplas ei
buca mo ina «teoria» ni «hipotesa», mobein in fatg comprovau. Era il
carstgaun stat en quei connex de svilup e porta cun sesez «regurdien-
tschas» corporalas e psichicas de ses «antenats», ils aultsviluppai ani-
mals lactonts d'avon bia tschien melli onns. Dal pugn de vesta psichic
anora po il subconscient (che gioga ina rolla en tut nies agir e sede-
purtar, oravontut el siemi) vegnir consideraus per il «tschaler zuppau»
nua ch'ils tschentaners e millennis dell'evoluziun han deponiu lur ba-
gascha ch'il carstgaun ei buca adina stgis d'alzar siadora en la sfera
de sia libertad.

jeu proiecteschel segiramein buca qualitäts humanas egl animal; plitost fetschel jeu il cuntrari: jeu muossel conta ierta animalica che schai aunc oz el carstgaun. E sche jeu haiel ual detg ch'in um-curnagl seigi s'inamoraus tuttenina en ina giuvna-curnagl, sche ei era quei buca humanisau. Gest en quei punct, el s'inamurar — «falling in love», aschia di igl engles sin moda e maniera schi plastica — secuntegn beinenqual utschi pli svilupau ed animal lactont gest sco il carstgaun. Era tier la curnaglia vegn la gronda carezia savens sco in cametg ord tschiel serein, dad in di sin l'auter, e quei mintgaton, puspei sco tier ils carstgauns, tipicamein sin l'emprema eglia. Zacons sespuseschan era ualti da prescha. Leutier eis ei de dir che l'intimitad che nescha ord la permanenta convivenza promova buca il spusalezi en quella mesira, ch'ins less spetgar. Sut circumstanzias sa pér ina zavrada transitorica effectuar quei che l'intimitad de biars onns era buc el cass de far. Aschia haiel jeu observau vid aucas selvatgas che spusalezis ein vegni festiva magari pér lu, cura che dus partenaris che vevan gia avon amicezia, ein sevesi suenter pli liunga separaziun. Encunter il pregiudezi ch'igl aspect criu e sensual della sexualitad predomineschi ella lètg e carezia d'animals eis ei d'accentuar ch'il spusalezi preceda quasi adina ditg l'uniun corporala, gest ella veta de tals animals nua che carezia e lètg giogan ina gronda rolla.

Co curnaglia fa spusalezi

Curnaglia sespusescha la primavera suenter lur naschientscha, ei denton pér la proxima primavera habla de semultiplificar. Aschia era las aucas selvatgas. Tier omisduas specias cuozza pia il temps de spusalezi exact in onn. Silla tscherca de favur ei la manonza dil giuven-curnagl semeglionta a quella dil tgietauca e dil giuven carstgaun. Tuts treis han che maunca organs de balzar²⁶. Els han buca plemas gagglias sco il pivun e buca la vusch della lodola. Il giuven-curnagl ch'ha mustgas de maridar sto pia capir de «far enzatgei ord sesez» era senza de quels mieds.

²⁶ «Balzar» ni «balz» numnan ins tiels animals las stentas d'amur digl um per sia dunna. Cheutier gidan p. ex. il clom, la colur, il «parfum» e la posiziun.

Il co e cum d'arrivar a quella finamira fa en bia graus fetg endamen il carstgaun. El segloriescha cun forzas ch'el ha danvonz. Tut ses moviments han enzatgei steric e surfatg. El vegn insumma buc ord la posiziun d'imponer (totona cavortga e culiez alzau). El encuera traso riz-raz cun outra curnaglia e selai schizun en dispeta cun superiors schiglioc temi. Mo beincapiu: Sulettamein cu *ella* mira tier.

Oravontut denton encuera el de far impressiun silla favorida cun posseder ina ruosna d'igniv. El scatscha naven da cheu tut ils auters curnagls senza risguard sin lur grad e lai resunar in cert clom carmalont d'igniv, in ault, git «zic, zic, zic». Quei clom ei il bia mo simbolic. En quei stadi dependa ei zun nuot che la ruosna seigi veramein adattada per far igniv ni buc. In stgir encarden, ina ruosna pintga che fuss bia memia stretga sch'igl utschi less veramein seruschnar lien tonscha cumpleinamein per la «ceremonia dil zic». Igl um-curnagl gia menzionau che stupava a mi las ureglias cun buglia de viarms-frina cantinava siu «zic» cun speciala predilecziun sigl ur d'in pign vischi de viarms-frina. Nossa curnaglia libra drova pil medem intent las ruosnas dils tgamins de nossas casas, schegie ch'ei vegn mai fatg igniv si leu. Cu la primavera vegn, tuna lu il «zic, zic» misteriusamein dals tgamins giuaden.

Tut las breigias dil giuven-curnagl per far impressiun manegian *ina* giuvna e buc in'otra. Co endriescha quella denton che l'entira cumedia vegn fatga mo per amur ded ella? Quei paleisa il «lungatg dils egls»! Duront sias producziuns mira il giuven curnagl continuadamein sin la favorida ed interrumpa immediat ses sforzs el cass che quella duess sgular naven — quei ch'ella fa dil reminent buca tgunsch, aschinavon ch'ella ha interess pil giuven.

La differenza denter il giug culs egls dil curnagl muront e quel della favorida ei zun atgna e legra enina. Ferton ch'il giuven mira senza cal e retenientschas cun fervur silla matta, fa quella sco de mirar en siat vanauns, mo buca sil curnagl inamurau. Facticamein mira ella tuttina vi, mo per cuorts batterdegls ch'ei tuttina liungs avunda per vegnir sisu ch'igl entir striegn vali per ella, ed era ditg avunda per far sentir el ch'ella sappi. Eis ella numnadamein desinteressada e mira gnanc anavos buc, lu desista il curnagl da sias vanas stentas gest aschi spert sco . . . outra glied.

Siu «gie» dat la giunfra-curnagl seplaccond avon il mat che s'avischina en tutta posiziun d'imponer e tremblond sin atgna moda cun alas e cua. Quei moviment corrispunda ad ina cerimonia simbolica e ritualisada d'invitaziun de far nozzas²⁷. El meina denton aunc buca alla uniun corporala, mo ei sulettamein ina cerimonia de beinvegni. Dunnas curnagl maridadas han per disa de beneventar lur marius adina sin quella moda, era ordeifer il temps de paregliaziun^{27a}. La cerimonia ha piars sia muntada originala, directamein sexuala ed exprima ussa sulettamein la submissiun della dunna enviers siu um.

Dal mument che la spusa ei pia semussada fideivla al siu vegn ella denton empau capriciusa ed agressiva enviers tut l'otra curnaglia della colonia. Per la giuvna cumporta il spusalezi quasi adina ina immensa promoziun ella hierarchia sociala, perquei ch'ellas ch'ei pli pintgas e pli fleivlas stattan generalme in pli a bass ch'ils umens-curnagl.

Il pèr spusau da frestg fuorma ina ferma cuminonza defensiva ed offensiva. Mintgin va per l'auter tras dir e rar. Quei ei era necessari, pertgei els ston conquistar in liug de cuvi encunter la concorrenza de pèrs pli vegls e pli aults. Igl ei commuentont d'observar quella carezia stinada. Quasi adina en maximala posiziun d'imponer, strusch pli ch'in meter in naven da l'auter: aschia viandeschan els atras la veta. Ei para ch'els seigien immens loschs in de l'auter, cu els van a pèr en parada cul tgau sburritschiu. Las plemas dil tgau fuorman lu sc'ina capetscha de vali ner e fan ensemen cun la totona de seida grischa ina impressiun biala e viva²⁸. Schi rubiestis ch'els ein anoviars, aschi carins ein els in viers l'auter. Mintga delicatessa ch'il giuven anfla dat el a sia spusa, e quella retscheiva il regal culla gèsta suppliconta digl utschallet. Insumma audan ins en lur «scutinem d'amur» tuns affonils che curnaglia carschida drova

²⁷ «Invitaziun de far nozzas» = Paarungsaufforderung. — La muntada directa-sexuala vevan la posiziun ed il moviment ual descrets ella historia tumpriva dell'evoluziun della curnaglia. Cul svilup (d'immaginar en mellis millennis d'onns) ha ei dau ordlunder ina cerimonia per sesezza, independenta da sia muntada originala.

^{27a} «Paregliaziun» = Paarung.

²⁸ K. Lorenz descriva cheu la paretta dil curnagl-clutger (Turmdohle) e buca de nies curnagl (Alpendohle). L'emprema specia ha il tgau pli gries, il bec ner e la totona argien-grischa. Nies curnagl ha buca quei tac grisch sin la totona. Siu bec ei mellens.

schiglioc buc. Con fetg fa quei puspei endamen il carstgaun! Era nus daventein affonils cu nus fagein da car! Ei buca mintga num carsinont ch'ei inventaus dall'amur in diminutiv?

L'utschala anfla l'expressiun la pli paleisa per sia carezia ella tgira dil plemadi dil tgau de siu spus, pia cun far tualetta leu, nua ch'el sez po buca vitier cul bec. Denter amitgs fan ton la curnaglia sco era auters utschals ed animals lactonts che vivan en societad quei survetsch social de tualetta era schiglioc, pia senza motivs erotics²⁹. Denton demuossa buc in auter animal tonta premura leutier sco la dunna-curnagl. Biaras minutas — quei ei per utschals sco argien viv in liung temps — eis ella el cass de stergliar a siu consort las bellezza liungas plemas-seida della totona, ferton ch'el tegn vi la totona e gauda cun egls mezserrai e cun tgau sburritschiu il carsinem. Tier buc in'otra creatira, era buc tier la columba ch'ei daventada proverbiala, anfla la carinadad d'amur conjugala ina aschi entelgeivla e commuentonta expressiun sco gest tier il curnagl. Ed il pli bi: Quella tenerezia sesminuescha buca els biars onns de fideivla lètg, mobein s'augmenta. Curnaglia viva ditg e vegn bein buca bia meins veglia ch'il carstgaun. E demai che la curnaglia se-spusescha gia igl emprem onn de lur veta e marida gia el secund, cuoza lur ligia ditg, forsa pli ditg che quella de carstgauns maridai. Era suenter biars onns perversa igl um sia dunna gest aschi carinamein ed anfla ella aunc adina quels levns suns d'amur che tremblan d'agitaziun interna sco l'emprema primavera, che fuva ual era l'emprema della veta.

In soli spusalezi de pign cuoz

Dils numerus spusalezis e las biaras lètgs ch'jeu hai viu a nescher ed haiel saviu persecuitar ei mo ina solia stada da pign cuoz, e leu ein spus e spusa sesparti gia egl emprem temps de spusalezi. La cuolpa de quella fallida ei stada ina giuvna damacurnagl, Verdseniester cun num, ina cun in temperament lunsch sur igl intraglauter.

Baul la primavera digl onn 1928, l'emprema primavera dils «quitordisch» naschi 1927, ei il despot de lu, Mellenverd, sespu-

²⁹ Mintga pur ha gia viu quei vid sias vaccas che letgan ina l'otra pitgarina e culiez.

saus cun Tgietschenmellen, la pli biala dellas giunfras disponiblas. A mi vess ella era plaschiu il meglier. Igl um-curnagl Blaumellen, numer dus della colonia, ei, ton sco jeu hai pudiu observar, gl'emprem era sestentaus per Tgietschenmellen, ei denton prest sespusaus cun Tgietschendretg, in curnagl grond e per ina femna ualti robust. Il spusalezi denter Blaumellen e Tgietschendretg ei sesviluppau pli plaun e cun pli pauc comenziun che quel de Mellenverd e Tgietschenmellen. Igl ei gie tuttina buca stau la gronda carezia per Blaumellen e Tgietschendretg.

Il termin exact che curnagls ded in onn entscheivan e vegnir en excitaziun sexuala ei fetg different. Ils sura numnai ein daventai «boy-conscious» (pertscharts dell'otra schlatteina) la fin de mars, l'entschatta d'avrel. Verdseniester denton pér l'entschatta de matg. Mo lu eis ella sepassada si cun energia e stinonza. Sco gia detg fuva ella pintga e steva sin in ualti bass scalem social. Il grisch de sia totona veva buca bia tarlischur d'argien; aschia fuva ella, tenor nies patertgar human, per bia buca schi biala sco Tgietschendretg, nundir sco Tgietschenmellen. Mo ella veva temperament. Ella ei s'inamurada en Blaumellen. Sia carezia fuva aschi stinada ch'ella ha, per anticipar la fin sin moda pauc artistica, catschau ord canvau Tgietschendretg, la biala e ferma rivala.

L'emprema nova de quei drama d'amur hai jeu survegniu cun observar la suandonta scena: Blaumellen seseva pacificamein sigl ur della porta aviarta dil caset e seschava sgartar da Tgietschendretg la totona. Tgietschendretg seseva seniester de Blaumellen. Cheu setschenta Verdseniester da vart dretga sigl ur della porta circa in meter naven dad els e tschaghegna cun spanetg sil pèr (senza ch'ils dus muronzs s'encorschien). Allora ruchegia ella pli e pli datier de Blaumellen, plaunsiu e precautamein, cun culiez stendiu, mintga mument promta de sbrigar, ed entscheiva a fervegar ellas plemas-totona de Blaumellen. Quel gnanc senteva ch'ei vegneva fatg tualetta cun el da dus mauns, pertgei el veva serrau omisdus egls e fuva surdaus a quei sgartem. Tgietschendretg veva medemamein fatg stem de nuot, cunquei ch'il gries e grond curnagl che fuva el mument aunc ualti sburritschius seseva denteren e prendeva la vesta. Quella sbuserada situaziun ha cuzzau imper minutas, entochen che Blaumellen arva casualmein in tec siu egl dretg e vesa

l'utschala jastra. El craschla e pecla ella tut da vilau. Ussa catta era Tgietschendretg ad agur Verdseniester. In segl sur siu spus ora ed ella sefiera sin la pintga rivala cun tala spertadad e vehemenza ch'jeu hai giu l'impressiun ch'ella hagi — auter che jeu — buca encurschiu pér ussa las intenziuns de Verdseniester.

La spusa legitima veva capiu clar e bein la situaziun. Aunc mai, era pli tard buc, hai jeu viu in curnagl a persecitond in auter aschi vieti e da vilau sco lezza gada. Mo senza success. La pli pintga, mo era pli gnarvusa Verdseniester fuva dominè en sgular. Setschentava la spusa suenter pli liunga catscha puspei sper siu spus, fuva ella senza flad, Verdseniester ch'arrivava mesa minuta pli tard perencunter buc. Quei ha dau la decisiun.

Verdseniester demussava en siu mulestus murem pauc gust, mo ton pli admirabla preseveronza. Ella persecitava senza calar, dis en e dis ora il pèr. La spusa legitima saveva spuentar ella schi savens sco la vuleva e persecitar ella en liungas catschas, suenter paucas secundas ch'ella fuva puspei cun siu bi compara era Verdseniester. Ella fuva propi sc'in barger mulestus ch'ei buca d'allontanar pli. Blaumellen refusava ella igl emprem tut da detschiert. Bein persecitava el buc ella, mo ella astgava buca riscar de vegnir ella vischinonza de siu bec, sch'ella leva buca survegnir nauschas picladas. Jeu crei buca che Blaumellen hagi desistiu dad ina persecuziun perquei ch'ella fuva ina femna. Quei schanetg ei biaronz ded explicar dalla lescha ch'in aulttschentau curnagl sefutra da cumpogns pli bass.

Verdseniester ha surduvrau senza turpetg la generusadad de Blaumellen e teneva el da bi da bugen «a ferm» denter sesez e Tgietschendretg. Cura ch'il pèr «lurvava» suandava Verdseniester el dapertut, mo teneva per tutta cass buna distanza. Ruchegiavan ils spus ensemen e gudevan il ruaus emperneivel, lu vegneva era Verdseniester pli datier. Sgartava Tgietschendretg siu spus, lu seslihava era Verdseniester neutier e fageva il medem.

Denton: Daguot e daguot . . . Las attaccas de Tgietschenverd perdevan plaun plaunet lur vehemenza endinada. Blaumellen s'endisava de vegnir stergliaus da duas varts. Alla finfinala hai jeu viu ina scena ch'ha commuentau mei: Blaumellen seseva e seschava sgartar la totona da Tgietschendretg. Da tschei maun fageva Verdseniester il medem. Tuttenina cala Tgietschendretg de sgartar e va naven. Igl um-curnagl arva ses egls e vesa

dall'otra vart Verdseniester. Ha el forsa piclau ni catschau naven ella? Na, el volva siu tgau e porscha a Verdseniester da bi da bugen la totona de schar sgartar e carsinar e siara puspei ses egl.

Dacheunaven ha Verdseniester fatg progress rapids de gudignar sia favur. Paucs dis pli tard hai jeu viu co el perveseva ella en tutta fuorma e carinadad. Tgietschendretg era denton buca presenta. Ins stravagass la capaciad spirtala d'in utschi, sch'ins cartess ch'el hagi fatg quei sapientivamein «davos dies» de sia spusa «legitima». Fuss Tgietschendretg stada presenta quei mument, havess ella survegniu la delicatessa, mo perquei ch'ella fuva buca cheu, ha l'otra retschiert la tratga. Pli segira che Verdseniester daventava de siu favoriu e pli gagliarda ch'ella fuva encunter Tgietschendretg. Ella fugeva buca pli senz'auter ed enqualgadas deva ei schizun combats denter las duas femnas. Curios fuva il secuntener de Blaümellen. Encunter in auter curnagl vess el defendiu sia spusa, mo cheu sesanflava el en ina situaziun de conflict. Bein smanatschava el aunc a Verdseniester, mo propi nauschs daventava el buca pli. Gie inagada hai jeu schizun viu ch'el fageva levas smanatschas encunter Tgietschendretg. El veva insumma retenientschas ed ins encurscheva ch'el fuva beinduras en perfetg.

La fin dil roman ei stada anetga e dramatica: In bi di muncava Blaümellen e cun el — Verdseniester. Segiramein ein quels dus utschals carschi e versai buca sedisgraziai il medem mument. Senza dubi ein els semplamein fugi. Situaziuns de conflict ein dolorusas per animals sco per carstgauns. Aschia eis ei da miu manegiar buca sclaus ch'il combat denter emoziuns contradictorias ha catschau igl um-curnagl egl jester.

Jeu hai aunc mai viu ch'ei fuss capitau enzatgei semegliont tier pèrs pli vegls e maridai. Jeu crei era buca ch'enzatgei aschia succedi insumma. Tut ils pèrs-curnagl ch'jeu hai saviu observar per pli liung temps, ein stai fideivels entochen la mort. Vieus e vieuas maridan denton puspei, sch'ei anflan in partenari adattau. Quei ei denton buca lev per femnas-curnagl fetg veglias ed aulttschentadas.

Tgei ch'il «zic, zic» della curnaglia ha de muntar

El secund onn de lur veta sa curnaglia semultiplicar. Atgnamein ei quei pusseivel gia il secund atun, suenter l'emprema gronda pleronza cu els midan buca mo il plemadi pign, mobein era las plemas grondas de sgol vid alas e cua. Gia suenter quella pleronza, bials dis d'atun, vessen els magari mustgas de far nozzas. Els sesanflan en la schinumnada «disposiziun d'igniv»³⁰. Dapertut audan ins il «zic, zic» gia descuret. Vegn ei pli freid, lu tschessa quella «primavera fantisada» suenter la pleronza. La disposiziun de semultiplicar cua denton vinavon sut cozza. Caulds dis d'unviern resuna il «zic, zic» tscheu e leu dals tgamins giuaden. Il fevrer e mars vegn ei serius ed il concert de «zic» vul buca calar. Da quei temps san ins lu era observar ina ceremonia che s'auda denter ils pli interessants fenomens ella veta sociala della curnaglia.

Ils davos dis de mars cura che la curnaglia ei sigl ault de siu plascher de «zic, zic», resuna en ina encarna d'in mir ni en in tgamin il concert en ferm «crescendo». El medem temps mida el «colur», vegn pli bass e cumpleins e variescha vi en «jüp, jüp, jüp»³¹, sunaus en staccato pli e pli svelto per contonscher alla fin in cumplein «furioso». El medem temps sgola la curnaglia en roschas encunter quella encarna e selai en en quei concert de «jüp, jüp», agitada sil pli ault grad, cun plemas sburritschidas ed en posiziun de smanatscha.

Tgei ha quei de muntar? Enzatgei fetg remarcabel: Il «maun public» intervegn encunter in disturbader! Per capir meglier quella reacziun sociala ch'ei artada e corrispunda als instincts, stuein nus explicar empau pli detagliu.

En general vegn in curnagl che conta siu «zic» en ina ruosna d'igniv buca attaccaus schi spert, perquei ch'igl agressur ei en disavantatg enviars quel. Igl ei denton aschia che la curnaglia

³⁰ «Disposiziun d'igniv» = Nisthöhlenstimmung. — Il lungatg romontsch ei, malgrad ses registers de poesia lirica, plitost paupers cu ei setracta d'exprimer nianzas e disposiziuns psichicas. Per «Stimmung», «Erregung», «Gesinnung» anflein nus mo vess in equivalent romontsch. Nus vein elegiu cheu «disposiziun d'igniv» per indicar quella situaziun psichica che sefa valer tier il curnagl cu el «ha mustgas de maridar».

³¹ Fai stem della differenza denter «zic» e «jüp». «Zic» ei in clom carmanton. «Jüp» in clom d'agid e de smanatscha (mira plinengiu).

ha *duas* posiziuns de smanatscha ch'ei differentas en lur fuorma ed en lur muntada. Stracta ei ded ina dispeta che pertucca mo il scalem social, lu smanatschan ils rivals stond tut agradsi. Il plemadi ha lu la pareta d'in stretg vestgiu. El sco tacca vid il tgierp. Quella posiziun munta ina smanatscha de sgular ad ault e sil dies digl adversari. Da quella posiziun sesviluppescha numnadamein la fuorma de combat tier tons utschals, nua ch'ils partenaris seglian ad ault in encunter l'auter ed emprovan de survargar e better en dies igl adversari. L'otra posiziun de smanatscha ei ual il cuntrari de quei che nus havein ual descret: Igl utschi seplacca, trai il tgau ed il culiez fetg a bass ch'ei dat in dies ault sco tier ils gats. Il plemadi ei sburritschius sil pli ault grad. Il curnagl volva la cua silla vart encunter igl inimitg e rasa ora ella. Igl utschi sefa pia schi gronds sco mo pusseivel.

L'emprema posiziun munta: «Sche ti fas buca ladinamein plaz, vegn jeu ad attaccar tei sgulond.» Le secunda: «Jeu vegn a sedefender tochen la mort nua che jeu stun, pertgei jeu ungeschel buc.» In utschi rangaus pli ault che va encunter in pli bass ella emprema posiziun de smanatscha per fugentar el, se retrai pil solit sch'igl adversari pren la secunda posiziun. Mo sch'igl agressur metta peisa d'haver quei plaz, attacca el danovamein e pren era da sia vart la secunda posiziun de smanatscha. Ussa sesan omisdus fetg ditg in visavi l'auter. Mintgin volva encunter siu inimitg la vart lada e la cua rasada ora. Els vegnan mai propi a pugn, mo dattan picladas viladas encunter igl inimitg, craschlan e sbattan il bec³². La fin d'ina tala dispeta vegn decidida sulettamein dalla damonda, tgi che tegn ora il pli ditg.

L'entira cerimonia de «zic» ei ligiada vid la secunda posiziun de smanatscha ch'ei destinada per la defensiun dil plaz. Il curnagl sa in summa buca far «zic, zic» en in'otra posiziun. Ei dat animals che «fan seiv» entuorn in agen *territori*³³. Tier quels s'auda era la curnaglia. Il «possess» de quei territori sefunde-scha sil fatg ch'igl utschi batta bia pli intensivamein «a casa» che sin territori jester. Il curnagl che fa «zic, zic» en sia ruosna d'igniv artada ei per quei enviars mintga agressur dalla bial'entschatta en avantatg. Quei avantatg compensescha generalmein

³² «*Sbatter il bec*»: Analog all'expressiun «sbatter ils dents».

³³ Tgauns p. ex. stagian giu in «territori» cun metter marcas d'urin.

tuttas differenzas socialas ch'existan denter ils members della colonia.

La ferma concorrenza per il possess d'in liug de cuvi sa denton muentar in bia pli ferm utschi de attacar in bia pli fleivel en sia casa e de scudihar quel seriusamein. Per quei cass special che succeda da rar ei quella remarcabla manonza sociala pinada che jeu haiel numnau «reacziun de jüp». Il «zic, zic» digl attacau, dil possessur digl igniv, crescha pli e pli e semida lu plaunet en «jüp, jüp». Sche la consorta ei buca gia sgulada neutier avon per gidar, lu arriva ella ussa en furtina e cun plemas sburritschidas, selai en el «jüp, jüp» ed attacca igl agressur. Untgescha quel buca immediat, lu schabegia il nuncarteivel: Tut la curnaglia che auda quei, sgola sc'in stemprau viers la ruosna d'igniv dil periclitau e cloma «jüp, jüp». Il combat vegn stinschentaus el smugl della curnaglia ed ella carschen orgiastica dil clom general «jüp, jüp». Suenter che lur agitaziun ei explodida van ils utschals puspei calmai in ord l'auter. Ins auda sulettamein ils possessurs digl igniv a fagend «zic, zic» en lur casa buca pli periclitada.

En general basta ei per dismetter la carplina, sche mo bia curnaglia sgola ensemen. Oravontut perquei ch'il curnagl agresur entscheiva sez a clamar «jüp, jüp» culs auters. Per igl observatur che vesa quei a maniera humana para ei sco sch'il disturbader less volver il suspect maliziusamein naven dad el cun clamar: Teni il lader! En verdad denton vegn igl agresur tschaffaus dalla agitaziun generala e dal clom «jüp, jüp». El gnanc sa ch'el ei sez l'empudientscha de quei tumult. Ad aschia semeina el sin tuts mauns clamond «jüp» sco sch'el encuress il disturbader della pasch, quei vul dir, atgnamein encuera el era quel.

Jeu hai viu repetidamein ch'igl agresur ei vegnius enconuschius sco tal dals commembers della colonia ed ha survegniu ina sursinada sco s'auda. Igl onn 1928 fuva ina hazla propriamein il despot della colonia. Quei utschi buca social ch'ei bia pli ferm che mintga curnagl, penetrava culla forza adina puspei en ruosnas de cuvi de differenta pèra curnaglia e caschunava allura il «jüp, jüp». Malgrad che la hazla ha secapescha buca in organ per la reacziun de «jüp» dil curnagl e batteva vinavon senza retenientschas vegneva ella tuttina maltractada d'ina entira roscha de curnaglia sin tala moda e maniera ch'ella ha stuiu

sesdisar da rudien de distrubar ils ignivs della curnaglia. Mai ha ella, sco jeu temevel, fatg donn ad in cuvi-curnaglia.

Co curnagls vegls han quitau della colonia

Igl ei oravontut umens-curnagl vegls, ferms ed aulttschentai che giogan la rolla principala tier la reacziun de «jüp». Els han insumma aunc en plirs risguards quitau della colonia.

Igl atun 1929 era ina immensa roscha migronta de curnaglia e tgapers setschentada sils praus ual damaneivel de nosssa casa. Ei pudeva esser ver tschientschunconta tochen duatschien tocs. Tut mes curnagls giuvens de quei onn e digl onn vargau eran semishedai en quei rosch. Ins vess saviu anflar ed identificar buc in soli pli. Mo paucs utschals pli vegls fuvan aunc a casa. Quella situaziun fuva catastrofala, aschia manegiavel jeu sil-meins. Jeu vesevel la lavur de dus onns a sgulond naven, piarsa per adina. Jeu savevel bein avunda tgei immensa forza attractiva ch'ina roscha migronta ha sin giuvens curnagls. Tonta pèra d'alas nerass sveglian ina vera pissiun de sgular. Daveras fuss l'entira lavur de dus onns stada destruida, sche, . . . gie, sche Mellenverd e Blaumellen fussen buca stai cheu. Quels dus vegls cavaliers, ils sulets de lur posa ella colonia, sgulavan continuadamein naven dalla casa giu sils praus. Quei ch'els han fatg leu ei aschi nuncarteivel ch'era jeu, scrivend ussa de quei, vess mustgas de dubitar, sche quella manonza admirabla dils vegls fuss buca vegnida confermada repetidamein e comprovada entras experiments. Ils dus vegls utschals encurevan ord la gronda roscha in singul de «nos» curnagls. Lu fagevan ei sgular ad ault quel. Quei schabegiava sin ina certa moda e maniera ch'era geniturs-curnagl drovan enviers lur pigns sch'ei tucca de carmalar els naven d'in liug periclitau: Igl utschi vegl sgola al giuven davosen gest sur il dies vi. En quei mument ch'el sesanfla ual sur quel, dat el cun la cua faldada ensemen ina anetga menada dalla vart. Ei para sco sche la cua ballucass. Quella «ceremonia» trai cun segirtad reflectorica ad ault igl utschi che sesa. Aschia fagevan pia Mellenverd e Blaumellen e sgulavan lu, sco nus havein gia viu tier Tschoc, plaunet davon il giuven curnagl e menavan el «sco vid ina corda» a casa. Duront l'entira procedura devan ils vegls umens-curnagl in agen clom carma-

lont che sedistingua clar e bein dal clom ordinari, cuort e serein muort sia colur stgira, méta e siu cuoz pli stendiu. Il clom ordinari tuna empau sco «kja». Il clom carmalont plitost sco «kjuh» ni «kjoh». Jeu havevel gia udiu quei clom, de quei fuvel cuninagrada pertscharts, mo tgei ch'el leva dir sun jeu vegnius sisu per ussa.

Ils dus curnagls seduvravan tgei ch'ei pudevan. Tgauns de nuorsas beindressai san buca esser pli premurai e capavels, cu ei setracta de zavrar e rimnar lur nuorsas ord ina muntanera pli gronda. Els luvravan senza paus e ruaus tochen lunsch viaden ella sera, cu la curnaglia sesa normalmein gia daditg a mischun. Els han buca giu in lev pensum, perquei ch'ils utschals giuvens ch'eran vegni carmalai cun stenta a casa levan tuttavia buca star leu, mobein sgulavan adina puspei giu sils praus tier la roscha migronta. De diesch curnagls giuvens ch'ils vegls carmalavan a casa sgulavan nov puspei naven. La sera tard cu il rosch migront ei sgulaus vinavon — sin viadi dorman utschals-tgaper pli tard che a casa — hai jeu saviu trer pli levamein flad: mo dus dils nos muncavan.

Tgei ch'il «kja» e «kjuh» muntan

Quei schabetg impressionont ha mussau a mi de far stem pli fetg sin las differentas muntadas de «kja» e «kjuh». Prest fuva la caussa clara per mei. Omisdus cloms muntan: Sgola cun mei! «Kja» cloma il curnagl cura ch'el ei en disposiziun de singular ora, pia cura ch'el sgola *naven* dalla colonia. Tier «kjuh» schai igl accent sil *retuorn encunter casa*. A mi era ei adina gia curdau si, che roschas migrontas de curnaglia vevan in auter clom, pli *clar* che mia curnaglia. Ussa savevel jeu pertgei. Lunsch naven dalla patria e sliada dalla colonia de cuvi maunca alla curnaglia il «kjuh» ch'exprima il vuler turnar a casa. Perquei audan ins sut quellas circumstanzias mo il clom de viadi «kja». En quei connex fuss ei fetg interessant de saver constatar, schebein il «kjuh» sefa era valer en roschas migrontas, cura ch'ils utschals semettan la primavera puspei sin viadi anavos tier ils loghens de cuvi. En tutta cass audan ins igl unyern da curnaglia sin viadi mo il cuort, clar e serein «kja», ferton ch'ei maunca tier mes utschals ella proxima vischinonza della colonia en quella stagiun mai ina certa atmosfera de retuorn a casa.

Ils cloms «kja» e «kjuh» ein sulettamein expressiuns dil *sentiment* digl utschi respectiv, e buca in appel ponderau als auters de sgular el liber ni a casa. Quei clom dil tuttafatg spontan ha en sesez ina forza contagiusa, empau sco tier ils carstgauns il susdar. Sulettamein quella influenza sil sentiment dil cumpogn effectuescha che tut la curnaglia fa alla finala il medem, sgola per exempel serradamein a casa. Ei sa denton cuzzar fetg ditg tochen ch'ils sentiments ein accordai ni tochen che la «votaziun» ei fatga. Quella manonza fa sil carstgaun l'impressiun d'in secuntener dil tuttafatg *nundecidiu*. Cun raschun, pertgei quei che maunca als animals ei ual la capaciad de sedecider conscientamein per ina certa acziun, quei vul dir, de supprimer tut ils auters impuls en favur ded in sulet. Ei sa directamein dar silla gnarva agl aspectatur human de veser ch'ina roscha curnaglia vegn tratga vidaneu entiras mesas uras denter «kjuh» e «kja». La roscha sesa imper kilometers naven da casa ora sils praus. Ella ha calau d'encurir pavel. Ils utschals vegnan pia prest a sgular a casa, «prest» denton mo tenor la capientscha dil curnagl. Cura ch'entgins utschals, il pli savens vegls e fermes en lur reacziuns sgolan ad ault craschlond «kjuh», tschaffan els igl emprem igl entir rosch cun els. Mo ein ils utschals ell'aria, semuossa ei ch'aunc biars ein en disposiziun de «kja». Craschlond «kja» e «kjuh» senza vuler calar fa la roscha rudials e setschenta la finala puspei sil funs, forsa schizun pli lunsch naven da casa ch'avon. Quei serepeta in tozzel gadas: plaun plaunet crescha la componenta de «kjuh». Mo pér cu ella ha contonschiu ina surpeisa considerabla sederasa igl anim de turnar a casa sc'ina lavina, ed alla finala sgolan ils utschals el ver senn dil plaid «unanimamein» a casa.

Ina greva sperdita, ina nova enconuschientscha

Suenter entgins onns ha ina catastrofa tuccau mia colonia. La raschun leutier ei aunc oz buca sclarida... Per evitar las sperditas caschunadas entras la migraziun d'unviern hai jeu teniu serrau en ils utschals dal november tochen il fevrer el caset ch'in gidonter pagau — el valeva per in um conscienzius — rugalava. Jeu mez habitavel da gliez temps aunc a Vienna. In bi di fuvan tut ils utschals spari. Il gatter dil caset veva ina

ruosna, che pudeva esser fatga dal vent. Dus curnagls fuvan morts, ils auters naven. Forsa fuva ina fiergna penetrada el caset? Jeu sai buc.

Quella sperdita ei stada ina dellas pli petras ch'ha tuccau mei en mias stentas per la tgira d'animals.

Tuttina ha era ella purtau siu bien, numnadamein observa-ziuns che fussen schiglioc strusch stadas pusseivlas. Quei ha entschiet cheutras che *in* curnagl fuva suenter treis dis tuttenina puspei cheu: Tgietschenmellen, la regina cassa, igl emprem curnagl che veva cuau ora ad Altenburg utschallets.

Per amur ded ella hai jeu, per ch'ella seigi buca aschi bandunada, puspei tratg si quater giuvens curnagls e cu els savevan sgular hai jeu mess els el caset ensemen cun Tgietschenmellen. Mo dallas preschas e fatschentaus cun melli autras caussas hai jeu survesiu ch'il caset haveva puspei ina gronda ruosna el gatter. Aunc avon ch'els vessen saviu s'endisar vid Tgietschenmellen ein tuts utschallets vegni libers. Els sgulavan en roscha serrada encurend guida in tier l'auter e fruntavan adina pli e pli ad ault. Alla finala ein els setschentai ault silla spunda, lunsch naven da casa ed enamiez in spess uaul de faua. Leu pudevel jeu buca vegnir vi tier els, e demai ch'ils utschals fuvan buca disai de tedlar miu clom e sgular suenter a mi, vevel jeu piars la speranza de veser els puspei. Cert, Tgietschenmellen vess saviu vegnir a casa cun els puspei clamond «kjuh». Vegls animals, ils «consuls», han quatau de *mintga* commember pli giuven della colonia ch'ei sil precint de sesgular³⁴. Mo Tgietschenmellen veseva els quater giuvens buca aunc members della colonia, perquei ch'els fuvan stai ensemen cun ella mo strusch miez di. En mia desperaziun hai jeu survegniu ina idea scheniala!

Jeu sun secavellaus anavos el surcombras e suenter in pignument puspei seruschnaus neuadora. Sut bratsch vevel jeu ina gronda bandiera ner-melna, che veva sgulatschau sil tetg-casa de miu bab a caschun de biars natalezis dil vegl Franz Josef³⁵. Jeu hai smenau sil spitg dil tetg-casa, ual sper il paracametg sc'in desperau quei anachronissem politic. Tgei hai jeu atgna-

³⁴ «*Sesgular*» = sgular en err, ir a piarder enten sgular.

³⁵ *Franz Josef I.* ei staus onns en ed onns ora imperatur dell'Austria (1848—1916) e retg d'Ungaria (naven da 1867).

mein vuliu? Cun quei spuentegl vulevel jeu catschar Tgietschenmellen aschi ad ault ell'aria, ch'ils giuvens vessen saviu tscharner ella neu dagl uaul ed entschiet a clamar. Lu speravel jeu che la veglia vess rispundiu cun «kjuh» e carmalau a casa ils fegls perdi.

Tgietschenmellen sgulava ault ell'aria en rudi, mo aunc buca ault avunda. Jeu hai griu sc'in Indianer e smenau la bandiera de Franz Josef sc'in malspirtau. La glied entschaveva gia a serimnar silla via dil vitg. Jeu hai denton stuiu refierer sin pli tard de declarar ad els tgei ch'jeu fetschi ed hai griu e fatg spergaments. Tgietschenmellen ei sgulaus aunc in tec pli ad ault. E cheu ha in giuven curnagl era gia entschiet a clamar giu dalla spunda. Jeu hai calau de smenar la bandiera ed hai mirau tut a buffond ensi, nua ch'il vegl curnagl sgulava en rudi. Ed ussa — vus dieus d'Egipta cugl tgau-utschi! — Tgietschenmellen ha midau il sbat de sias alas e danovamein entschiet a sesalzar fetg resolut, ha priu direcziun viers igl uaul e — «kjuh» ha ella clamau, «kjuh», vegni a casa, vegni a casa! Jeu hai rullau ensemen schi spert sco pusseivel la bandiera e sun dabot svanius giu da tetg surcombras.

Diesch minutas pli tard fuvan tuts quater pigns puspei a casa cun Tgietschenmellen. Lezza fuva ual aschi stauncla sco jeu. Mo da quei di naven ha ella pertgirau ils pigns sco la poppa digl egl per buca schar sgular naven els pli. Ord ils quater curnagls giuvens ha ei dau culs onns ina gronda colonia cun ina dunna alla testa, numnadamein Tgietschenmellen. Essend la differenza de vegliadetgna denter ella ed ils auters curnagls fetg gronda, veva ella pli bia «autoritad» che schiglioc in despot. Ella ha pertgirau fideivlamein tut la curnaglia, fuva mumma per tuts, pertgei sezza haveva ella gie negins affons.

Ei fuss dètg significont de schar finir ussa il roman de Tgietschenmellen: La sacerdotia de Vesta nunmaridada sco pertgiradra desinteressada dil beinstar general . . . , quei fuss forsa gnanc ina schi mala finiziun buc³⁶. Mo quei ch'ei daventau *en ralitad*, ei in happy-end aschi chichergnus, ch'jeu strusch ughegel de raquintar el.

³⁶ *Sacerdotas de Vesta* fuvan purschallas romanas che pertgiravan il fiug sogn e stevan tiels Romans en gronda honor. Il fiug ch'ellas astgavan buca schar stizzar vegneva mess en connex cul beinstar general dil stadi.

Retuorn d'in vegl curnagl

Treis onns suenter la catastrofa cun la curnaglia, in di cauld e ventus alla sava della primavera, pia in dretg di de migraziun d'utschals sgulava in rosch suenter l'auter de curnaglia e de tgapers sperasora. Tutenina ei in projectil en fuorma de torpedo sesligiaus ord in rosch e daus a bass en curdáda rasanta. Pauc sur il tetg-casa dat ei ord il projectil in utschi che ferma sia curdáda cun slontsch e setschenta levamein sin la bandiera de vent. Leu sesa ussa in patagner d'in curnagl cun alas che tarlischavan sin blau e cun ina bellezza cavellera-seida grischa sin la totona, sco jeu vevel aunc mai viu tier in auter curnagl.

Tgietschenmellen, la regina e despota, ha capitulau senza hau ni mau. Ord la misterlessa cumahaunra dat ei sil fiat ina matta schenada e obedeivla, che balluccava schi bein culla cua e tremblava schi carin cun las alas sco mo ina giuvna spusa curnagl sa far. Gia paucas uras suenter l'arrivada digl utschi fuvan omisdus in cor ed in'olma e sedepurtavan gest sco in pèr daditg maridau. Igl ei interessant ch'il grond um-curnagl ha stuiu secomprovar en quasi buc in combat cun auters curnagls. El ei vegnius reconuschiu sco despot entras il regent de tochen lu, e quei classificava el per tuts members della colonia sco numer in. Enzatgei semegliant enconuschel jeu mo aunc tier tgauns!

Jeu haiel buca mussaments scientifics irreproschabels che quei um-curnagl seigi staus Mellenverd, il consort spariu de Tgietschenmellen. Ils anials gagls de celluloid fuvan daditg ruts naven, era Tgietschenmellen veva piars els. Senza dubi fuva igl utschi denton in member della veglia colonia. Quei demussava sia dumiestiadad ed il fatg ch'el ha targlinau gnanc in mument buc d'entrar egl intern dil surcombras. Curnaglia carschida si selvatga sedeportava adina dil tuttafatg auter sch'ei secasavan tier nus. In dils quater ni tschun pli vegls, dils «consuls» della emprema colonia fuva el segir. Mo jeu creiel — e sperel — ch'il vegl cavalier eri veramein Mellenverd.

Quels dus han cuau ora aunc bia giuvens curnagls. Oz dat ei ad Altenberg pli bia curnaglia che ruosnas d'igniv. En mintga encarna ed en mintga tgamin sesanflan ignivs.

Utschals senza temps ed ura

Ditg avon la davosa uiara ha miu bab scret en sia autobiografia sur della curnaglia ded Altenberg: Roschs de quels cumpogns ners sgolatschan oravontut encunter sera entuorn ils curmals e sefan de capir cun lur cloms penetronts. Mintgaton crei jeu de capir els: «Nus vegnin a sglular entuorn nies igniv sco cumpogns fideivels senza temps ed ura, aschiditg ch'in crap stat sin l'auter e dat a nus schurmetg.»

Cumpogns senza temps ed ura! En ver Paid, igl ei enzatgei de quella libertad ed independenza dal temps che corrispunda tut specialmein a nies sentiment. Sche la curnaglia intonescha igl atun ni in migeivel di d'unviern lur canzun de primavera, sch'ella termaglia cul stemprau, lu porscha ella a mi adina enzatgei de lezzas valurs dil cor ch'il verd dil pegn ella neiv ha ni la canzun dil polischet in clar di de scheltira, enzatgei de quellas valurs ch'han fatg ord il pegn in simbol della speranza e permanenza.

Tschoc ei daditg sparius, suatius dal destin nunenconuschent. Tgietschenmellen ei en aulta vegliadetgna vegnida sittada giu cun ina buis de caliber pign dad in «car vischin». Jeu hai anflau ella morta en curtgin... Mo la colonia de curnaglia ad Altenberg viva. Curnaglia sgola entuorn Altenberg, ella sgola exact quellas vias che Tschoc ha anflau igl emprem, els drovan per gudignar altezia ual ils medems loghens de vent elevont che Tschoc ha cattau ad agur. Els suondan fideivlamein las tradiziuns della emprema colonia ch'ei vegnidas spindradas e surdadas alla nova entras Tgietschenmellen.

Co less jeu esser engrazieivels a miu destin, sch'era jeu anflass en mia veta mo ina suleta via che vegness passada aunc generaziuns pli tard da mes socis, nundir in vent elevont che savess gidar in carstgaun egl avegnir a gudignar altezia.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text appears to be organized into several paragraphs, but the characters are too light and blurry to transcribe accurately.